

MELAYÊ CİZİRÎ VE TASAVVUFÎ KÜRT EDEBİYATININ GELİŞİM DÖNEMİ (Malayê Cizîrî And The Development Period of Sufistic Kurdish Literature)

Abdulcebbar KAVAK¹

Özet

Melayê Cizîrî, Tasavvufî Kürt Edebiyatının öncü simaları arasında ilk sırada yer alır. Cizîrî'nin günümüze ulaşan tasavvufî *Dîvân*'ı, Kürtçe yazılmış edebî eserler içinde müstesna bir yere sahiptir. Melayê Cizîrî'nin hayatının son kırk yılını yaşadığı 17. yüzyıl, Anadolu'da Feqiyê Teyrân ve Ahmedê Xânî, Irak'ta Baba Resûl Berzencî ve Şemsüddin Ahlâtî, İran'da ise Şihabüddin Şâzilî gibi önemli mutasavvıfların yetiştiği bir dönemdir. Bu dönemde bir taraftan Kürtler arasında çeşitli tarikatlar yayılırken, diğer taraftan ilmî ve tasavvufî eserler Kürtçe olarak kaleme alınmaya başlanmıştır.

Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ı, tasavvufî Kürt edebiyatını Anadolu'da ve dışında yaşayan Kürtler arasında daha belirgin ve etkin bir konuma getirmiştir. Bu eser edebiyat alanında Farsça'nın Kürtler arasındaki tartışmasız konumunu ciddi bir şekilde sarsmış ve Kürtçe olarak da edebî eserlerin verilebileceğini ispat etmiştir. Melayê Cizîrî'nin ardından Kürtçe edebî eserlerin nitelik ve niceliğinde görülen artış ve olumlu değişim, toplumsal yaşama da yansımıştır. Bu yönüyle bakıldığında Melâyê Cizîrî'nin, tasavvufî Kürt edebiyatının gelişiminde önemli bir dönüm noktası olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Melayê Cizîrî'nin başlatmış olduğu tasavvufî Kürt edebiyatı ve gelişimi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Melayê Cizîrî, *Dîvân*, tasavvufî Kürt edebiyatı, 17. Asır

1 Yrd. Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniv. İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi
(a.c.kavak@hotmail.com).

Abstract

Malayê Cizîrî, is one of the foremost figures of the sufistic Kurdish literature. His sufistic *Dîwân* that has reached today has a privileged place among the products written in Kurdish. During the 17th century, when Malayê Cizîrî lived, we come across some sufists like Feqiyê Teyrân and Ahmedê Khânî in Anatolia, Baba Resûl Barzanjî and Shemsuddin Ahlâtî in Iraq, and Shihabuddin Shadhilî in Iran. Within this period, while some sects were spreading among the Kurdish, on the other side scientific and sufistic works were being written in Kurdish.

Malayê Cizîrî's *Dîwân*, has made sufistic Kurdish literature more common and strikig among the Kurdish both in Anatolia and out of it. This work shook the unquestionable position of Persian among the Kurdish in the field of Literature and it was proved that literary works could be produced in Kurdish as well. The increase in the quality and quantity of the Kurdish literary works and pozitive change after Malayê Cizîrî affected the social life too. That's why, by evaluating from this perspective, Malayê Cizîrî is a turning point in terms of the development of sufistic Kurdish literature. In this study, the sufistic Kurdish literature that was introduced by Malayê Cizîrî and its development is going to be discussed.

Key Words: Malaye Cizîrî, Dîwân, sufistic Kurdish literature, 17th. Century

Giriş

Tarihin akışı içinde meydana gelen bazı hadiseler, toplumların siyasî, sosyal ve kültürel hayatında derin izler bırakmış ve değişim meydana getirmiştir. Kürtleri de toplumsal olarak etkileyen önemli hadiseler bulunmaktadır. Bunlardan biri, İslam'dan önce egemenliği altında yaşadıkları Sasani İmparatorluğunun dili olan Farsça'nın ve Fars kültürünün tesirinde kalmalarıdır. Kürtlerin o dönem din olarak çoğunlukla Zerdüştlüğe yönelmeleri² ve dinî tebliğde Farsça'nın kullanılıyor olması³ Kürtlerin Farsça'yı benimseyip hem din hem de ilim ve edebiyat alanında kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Bunların bir kısmı Fars dili ve edebiyatını kullanmadaki maharetleriyle İran'ın saygın şairleri arasına girmeyi başarmıştır. Kürt asıllı şairler içinde adına yer verilen Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Gazâlî el-Lukrî⁴ bu şahsiyetlerden sadece biridir.

Kürtler, Müslüman olduktan sonra çok sayıda cami ve medrese inşa etmişlerdir.⁵ Medrese eğitimi zamanla Kürtler arasında köklü bir geleneğe dö-

2 Gülsüme Cemil Abdulvahid, *Kurdistan fî ahdi s-Sâsâniyyin*, Matbaatu Vizâreti't-Terbiye, Hevler 2007, s. 49-50.

3 Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Dûskî, *Mu'cemu 'ş-Şu'arâi 'l-Kurd*, Daru Sipîrêz, Duhok 2008, s. 18.

4 Gulam Mîrza Reşîd Yasmî, *Kurd*, Çaphâne-i Nakş-i Cihan, Tahran 1369, s. 137.

5 Hakîm Ahmed Hoşnav, *el-Kurd ve bilâduhum inde 'l-buldâniyyîn ve 'r-rehhâleti 'l-muslimîn*,

nüsmüş ve bu yönüyle Kürtlerin yaşadığı bölgeler, Hindistan'dan sonra ikinci sıraya yerleşmiştir.⁶ Kürt müderrisler bu medreselerde Arapça'ya ve İslâmî ilimlere ağırlık vermekle beraber özellikle edebiyat alanında Farsça'yı kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu durum uzun süre bu minval üzere devam etmiştir.

Kürtlerin siyasî ve toplumsal hayatında iz bırakan hadiselerden bir diğeri ise 1514 Çaldıran Savaşı'dır. Bu savaş Osmanlılar ve Safevîler açısından olduğu kadar Kürtler için de önemli dönüm noktalarından biridir. Sünnî Osmanlının Şîî İran karşısında kazandığı bu savaş, İran'ın Anadolu'daki hâkimiyet ve nüfuzunu kırmakla kalmamış, asırlardır devam eden Fars kültürünün bölgedeki tesirini de zayıflatmaya başlamıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak bölgedeki Kürtler arasında siyasî, toplumsal ve özellikle dil ve edebiyat alanında olumlu bazı değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir. Diğer taraftan, Osmanlı idaresinin İran'a karşı kendilerini destekleyen Kürt beylerine tanıdığı geniş imtiyazlar ve sağladığı serbestlik,⁷ Kürt beylerinin ellerini güçlendirmiş ve bölgedeki nüfuzlarını arttırmıştır. Bu dönemde Anadolu ve Irak'ta bulunan Kürt beyleri bir taraftan var olan cami, medrese ve tekkeleri daha etkin hale getirirken, diğer taraftan bunlara yenilerini katmak suretiyle Kürtler arasında ilmî ve tasavvufî hayatın canlanmasına katkıda bulunmuşlardır.⁸

Osmanlının dil, kültür ve toplumsal yaşamda Kürtleri baskı altına almaması, özellikle Kürtçe'nin dil ve edebiyat alanında gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu gelişme Kürtlerin ilim dili olan Arapça'yı ve edebiyat dili olarak Farsça'yı kullanmayı tamamen terk ettikleri anlamına gelmemektedir. Belki ilim ve edebiyat alanlarında Arapça ve Farsça'yla beraber Kürtçe'yi de güçlü bir şekilde kullanmaya başlamaları olarak ifade edilmesi daha uygun olacaktır. Bu dönemde, daha önce yaşamış bazı Kürt sûfi ve şairlerinin ferdî girişimlerinin yerini daha ciddi, bilinçli ve Kürtlerin geneline hitap eden edebî bir faaliyetin aldığından söz edilebilir.

17. asrın başından itibaren Kürt dili ve edebiyatı açısından şartların uygun hale gelmesiyle çoğunluğu sûfi meşrep olan bazı Kürt şair ve edebiyatçıları, yoğun bir çalışmanın içine girmişlerdir. Bu sûfi şahsiyetlerin içinde Melayê Cizîrî (ö. 1050/1641), hem tasavvuf felsefesi, hem de tasavvuf edebiyatı alanında yeni

Dâru'z-Zaman, Dimaşk 2009, s. 212-214; Muhammed Zeki Bervârî, *el-Kurd ve 'd-devletu 'l-Osmâniyye*, Dâru'z-Zaman, Dimaşk 2009, s. 273-288.

6 Ali Tenik, "Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar", *Kürtler Toplum ve Din*, Editörler: Adnan Demircan, Celil Abuzar, Metin Bozan, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015, II, 278.

7 Bervârî, *el-Kurd ve 'd-devletu 'l-Osmâniyye*, s. 95.

8 Enver el-Mâî, *el-Ekrâd fî Behdînân*, Matbaatu Hâwâr, Duhok 2011, s. 246-278; İmad Abdüsselam Raûf, *el-Mu'cemu 'l-târîhi li İmâreti Behdînân*, Matbaatu Hacı Hâşim, Erbil 2011, s. 103, 107-109, 284-293, 337-340, 344-345, 360-361; Muhammed Ali Karadağî, *Devru 'l-Umerâi 'l-Babaniyyin fî hidmeti's-sekâfeti 'l-islamiyye min hilâli bekâyâ mektebetihim, Hezarmird*, Sayı: 24, (2004), s. 241-242.

bir dönemin kapısını Kürtlere açan kişidir. Melayê Cizîrî'nin açtığı bu kapıdan girmekte tereddüt etmeyen başlıca Kürt sûfleri arasında çağdaş İmadüddin Hakkarî (ö. 1049/1639) ve Feqiyê Teyran (ö. 1051/1641), Şemsüddin Ahlatî (ö. 1085/1674), Ahmedê Xânî (ö. 1121/1709) ve Hüseyn Bâteyî (ö. 1160/1747?) yer almaktadır.

Melayê Cizîrî ile başlayan edebî hareketliliğin Kürt sûfleri arasında yankı bulması ve bununla eş zamanlı olarak farklı tarikatların yoğun faaliyetleriyle toplumsal alana inmeleri, Kürtler arasında tasavvufî açıdan büyük bir sinerji oluşturmuştur. Bu da Tasavvufî Kürt Edebiyatının altın çağı denebilecek bir dönemin yaşanmasını sağlamıştır.

A. Melayê Cizîrî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri

1. Hayatı

Melayê Cizîrî'nin asıl adı Ahmed b. Muhammed el-Bûtî el-Cezerî'dir.⁹ Doğum ve ölüm tarihleri için farklı bilgiler verilse de¹⁰ son dönem yapılan ilmî ve akademik çalışmalarda 975/1567, 1568 yılında doğduğu ve 1050/1640, 1641 yılında 75 yaşında iken Cizre'de vefat ettiği tespit edilmiştir.¹¹

Melayê Cizîrî, Cizre'de başladığı medrese tahsilini Diyarbakır, Hakkâri ve İmadiye bölgelerindeki medreselerde sürdürmüştür. O dönem Cizre'de Mîr Abdal Medresesi, Medresa Sor (Kızıl Medrese), Müküs'te¹² Mîr Hasan-ı Veli Medresesi, İmadiye'de Kubbehân Medresesi çok sayıda âlim ve mutasavvıfın yetiştikleri ilim merkezleri olarak bilinir.¹³ Otuzlu yaşlara kadar medrese eğitimine devam eden Melayê Cizîrî, Diyarbakır'da yaşayan Molla Taha adındaki hocasından ilim icâzeti olarak bir dönem imamlık ve müderrislik görevlerinde bulunmuştur.¹⁴

Kürt sûflüğünde bir dönüm noktası olan Melayê Cizîrî'nin tasavvufa ne zaman

9 Hamdi Abdilmecid es-Selefi-Tahtsin İbrahim ed-Duskî, *Mu'cemu 'ş-şu'arâi 'l-Kurd*, Sipîrez Yayınları, Duhok 2008, s. 61.

10 Melayê Cizîrî'nin doğum ve ölüm tarihi olarak 1101-1169, 1407-1481, 1589-1664 gibi birbirinden farklı tarihler verilmiştir. Bk. Feqî Hüseyn Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Weşanên Entîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 1992, s. 375-385; Qanate Kurdo, *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1992, s. 92.

11 Molla Ahmed ez-Zîvingî, *el-İkdu 'l-cevherî fi şerhi divani 'ş-şeyhi 'l-Cezerî Giriş Bölümü*, Matbaatu Rafıdeyn, Kamışlı 1958; Sadık Bahaeddin Amedî, *Hozanvânêt Kurd*, Matbaatü'l-mecma'î'l-ilmîyyi'l-İrakî, Bağdat 1980, s. 78; Abdusselam el-Cezerî, *Şerhu divani 'ş-şeyhi 'l-Cezerî*, (Düzenleme ve yorum: Tahsin İbrahim Duskî), Sipîrez Yayınları, Duhok 2004, s. 11; Mehmed Emin Zeki Bek, *Meşâhîru 'l-Kurd ve Kurdistan*, çev. Seyyide Kerimete, haz. Muhammed Ali Avnî, Dâru'z-Zaman 2006, II/448; Ma'ruf Haznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, Çaphane-i Ârâs, Hevler 2010, II/289-290; Abdulbaki Turan, *Melayê Cizîrî Divanı ve Şerhi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010, s. 17; Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebyata Kurdî ya Klasik*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013, s. 194.

12 Müküs, Van'ın yeni adıyla Bahçeşaray ilçesidir.

13 Nayif Tahir Mikâil, *eş-Şeyh el-Cezerî nehcuhu ve akîdetuhu min hilâli Divânihi 'ş-şî'riyyi*, Sipîrêz Yayınları, Duhok 2005, s. 94-95.

14 Selefi, *Mu'cemu 'ş-şu'arâi 'l-Kurd*, s. 63; Turan, *Melayê Cizîrî*, s. 18.

ve nasıl yöneldiği hususunda elimizde kesin bir malumat bulunmamaktadır. Genel olarak *Divan*'ında yer alan bazı beyitlerden yola çıkarak onun Nakşebendî tarikatı mensubu olduğu belirtilir.¹⁵ Melayê Cizîrî'nin Cizre dışına sürgün edildiği dönemde Diyarbakır'a gittiğinden bahsedilir. Onun bu sürgün döneminde Diyarbakır'da bulunan *Azîzan Tekkesi*'nde postnişin olan Nakşebendî şeyhi Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638)'ye intisap etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Şeyh Mahmud Urmevî, Diyarbakır'dan Van'a Cizre'den Musul'a kadar binlerce mürid ve muhibbana sahip ve Osmanlı padişahlarının dikkatini çekecek kadar tanınmış bir Nakşebendî şeyhi olarak bilinmektedir.¹⁶

2. Eserleri

Melayê Cizîrî'nin günümüze ulaşan tek eseri divanıdır. Onu tasavvuf alanına taşıyan ve tanıtan bu *Dîvân*'ının dışında bugüne kadar başka herhangi bir eserden bahsedilmemiştir. Melayê Cizîrî'nin 1 Muharrem 1041/ 29 Temmuz 1631 tarihinde tamamladığı¹⁷ tasavvufî *Dîvân*'ı, onun Kürtler arasında "Şêxê Cizîrê (Cizre'nin şeyhi) ve "Reîsû's-şu'arâ (Şairlerin Üstadı)" gibi lakaplarla anılmasını¹⁸ sağlamış ve Tasavvufî Kürt Edebiyatında zirveye oturtmuştur. Melayê Cizîrî'nin şiirlerinde görülen tasavvufî derinlik ve kullandığı kavramlar, *Dîvân*'ını tasavvuf yoluna girdikten sonra yazdığını ortaya koymaktadır. *Dîvân*'ında kullandığı dil, Kürtçe'nin Kuzey Kurmancisi olarak adlandırılan lehçesidir. Bununla beraber Melayê Cizîrî'nin şiirlerinde kullandığı kelimeler, Kürtçe'nin diğer lehçelerini konuşan Kürt aydınlarının da rahatlıkla anlayabilecekleri sadeliktedir.

Melayê Cizîrî Kürtçe'nin yanında Arapça, Farsça ve Türkçe'yi de kullanabilen bir sûfidir. *Dîvân*'ında farklı dillerde kullandığı kelime ve kavramlar, onun bu dillere vukûfiyetini ortaya koymaktadır. Telif ettiği *Dîvân*'ıyla asırlardır Arapça ve Farsça dillerinin etkin ve baskın olmaları sebebiyle bir türlü kendini ispat edemeyen Kürt dilinde ciddi bir engeli aşmayı başarmıştır.

Şiirlerinde "Melâ" ve "Nişânî" mahlaslarını kullanan Melayê Cizîrî'nin, yaşadığı dönemin ilimleriyle mücehhez olduğu beyitlerinden anlaşılmaktadır. Tasavvufî konuların manzum ifadesinde âyet ve hadislerden istifade eden Cizîrî, yeri geldiğinde Hint ve Yunan mitolojilerine ait bazı motifleri de kullanmıştır. Melayê Cizîrî, tasavvufî düşüncesi ve duygularının manzum tercümanı olan *Dîvân*'ında, raks, semâ ve dinî musiki ile çok sayıda edebî sanata da yer vermiştir.¹⁹

15 Mikâil, *eş-Şeyh el-Cezerî*, s. 39-45.

16 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, III, IV, 457-458; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Özkan Matbaacılık, Ankara 1999, II, 462-463; Bruinessen, *The Naqshbandi Order in 17th Century Kurdistan*, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990, s. 340-353; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, s. 59; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 390.

17 Turan, *Melayê Cizîrî*, s. 53.

18 Kurdo, *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, s. 92.

19 Divan'ın içerdiği hususlar ve edebî sanatlar için bk. Turan, *Melayê Cizîrî*, s.71-229; Abdurrahim

Yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ı hakkında çalışma yapmıştır. *Dîvân*'ın çok sayıda yazma nüshasının yanında Berlin, İstanbul, Bağdat, Şam, Tahran, Erbil ve Kamışlı baskıları da bulunmaktadır. *Dîvân*'ın kısmen veya tamamen Kürtçe, Arapça, Farsça, Türkçe, Almanca ve Rusça şerhleri de bulunmaktadır.²⁰ *Dîvân* ilk defa 1904 yılında Almanya'nın Berlin şehrinde Martin Fon Hartman tarafından matbu hale getirilmiştir.²¹ *Dîvân*'ı kısmen şerh eden ilk mutasavvif Şeyh Cercis el-Erbîlî (ö. 1206/1791)'dir.²² Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ının en yaygın şerhi Molla Ahmed ez-Zivingî (ö. 1971)'nin *el-İkdü'l-cevherî fi şerhi Dîvânî'ş-Şeyhi'l-Cezerî* adlı eseridir.

3. Tasavvufî Görüşleri

Melayê Cizîrî'nin tasavvufî görüşlerinin yer aldığı tek ve en önemli eseri *Dîvân*'ıdır. Tasavvufî iç dünyasının manzum olarak yansıdığı divanı, bu alandaki görüşlerini öğrenebileceğimiz tek kaynak özelliğini taşımaktadır. Melayê Cizîrî'nin bu eseri on altıncı asrın ikinci yarısı ile on yedinci asrın ilk yarısında İslam dünyasında var olan tasavvufî kültürün bir aynası niteliğindedir.

Melayê Cizîrî'nin bir tekke ve sohbet şeyhi olmaktan çok Cizre'de Saray eliti arasında ilmiye ve sūfiye sınıfına hitabeden bir mutasavvıftır. Fakat bu konumu onun, şiirlerinde kullandığı sade ve celb edici üslupla halka da hitap etmesine engel teşkil etmemiştir.

Melayê Cizîrî'nin tasavvufî eğitimde üzerinde durduğu hususların başında sūfinin *kâl*'den *hâl*'e geçişinde önemli bir unsur olan aşk ve muhabbetullah gelir. Cizîrî'nin şiirlerinde her şey ilahî aşk eksenini etrafında döner²³ ve ona göre aşk ilmi ilahî bir bilgidir.²⁴ Mecâzî aşkı hakîki aşka hazırlayan bir merhale olarak telakki eden Melayê Cizîrî, tasavvuf yolunda ilerleyip marifet sırrına ve fenafillah makamına ermeden mecazî aşktan hakîki aşka geçilemeyeceğini ifade eder.²⁵

Salik kî ye hatî ji mecazê bi heqîqet

Sûret neşunâsî û bi me'na ne fenâ girt

Mecazî aşktan hakîki aşka geçemez salik

Tanımadan anlamını marifetin, olmadan fena makamına malik

Alkış, *Melayê Cizîrî'nin Dîvânında Tasavvufî Mazmunlar*; Nübihar Yayınları, İstanbul 2014, s. 26-274.

20 Melayê Cizîrî'nin divanıyla ilgili çalışmalar ve şerhleri için bk. Abdulcebar Kavak, "Melayê Cizîrî'nin Divan Şerhleri Arasında el-İkdu'l-Cevherî fi Şerhi Dîvânî'ş-Şeyhi'l-Cezerî Adlı Eser", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, s. 56-61.

21 Zeki Bek, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, I-II, 448.

22 Muhammed Ali Karadağî, *İhyâu t'ar 'ihî'l-'ulemâi'l-Ekrâd min hilâli mahtûtâtihim*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2007, VII, 153-154.

23 Turan, *Melayê Cizîrî*, s. 11

24 Nesim Doru, *Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, Nübihar Yayınları, İstanbul 2012, s. 189.

25 Cizîrî, *Dîwan*, s. 80-81.

Mâsiva'ya bağlılık ve dünya sevgisinin, Allah'a dönmeye ve hakîki aşka engel olduğunu belirtir. Bu arada kendisine tasavvuf yoluyla gerçek aşkı tattıran Allah'a şükreder.²⁶

*Minnet ji Xudayê ku bi 'ebdê xwo Melayê
İksîra xemê 'îşqê, ne dînar û direm da*

Şükürler olsun Allah'a ki kulu olan Melayı

Aşk iksiriyle sarhoş etmiş vermemiş ona altınla gümüş sevgisini

Aşk sanatında kendisini "Şeyh-i Sâni" olarak niteleyen Melayê Cizîrî, akliselim sahibi olanlar ve gönül gözü açık olanlar için *Dîvân*'ında işaretler bulunduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.²⁷

İlk çağlardan beri felsefenin konu edindiği varlığı tartışma şekliyle, sonradan oluşan Yeni-Platoncu felsefenin varlığa bakışına itibar etmeyen Melayê Cizîrî, diğer taraftan Kelam ve Felsefe alanlarında bu konuyu tartışan Müslüman ilim adamlarının varlığı kadim ve hadis ayırımına tabi tutmalarına da sıcak bakmaz. Onun itibar ettiği husus Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin sistemleş-tirdiği varlık teorisidir.²⁸

Melayê Cizîrî'nin yaşadığı dönemde İbnü'l-Arabî'nin varlık konusu başta olmak üzere tasavvufi düşünceleri Bağdat, Şam, Musul, İstanbul gibi büyük ilim kültür merkezlerindeki sûfi çevrelerde yoğun ilgi görmeye başlamıştır. Bu husus Cizîrî'nin *Dîvân*'ına da yansımış ve kasidelerinde manzum ifadesini bulmuştur.

Özellikle vahdet-i vücûd konusunda etkilendiği İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini beyitlere dökmekten hiç çekinmez. Bunda, o dönem Osmanlı coğrafyasında İbnü'l-Arabî hakkında başlayan olumlu yaklaşımlar ile çoğunluğu ilmiye sınıfından ona karşı oluşan sert muhalefet cephesinde görülen nisbî yumuşamanın da etkisi olduğu muhakkaktır. Onun bu husustaki beyitlerden birkaçını vermek istiyoruz.²⁹

*Bade mi noşî ji dest çûme ji xwo mame mest
Qitre bi behre giha behri bi 'eynî xwo ma*

*Goşî bi 'amê mede terkê mudamê mede
Ekseruhum fî xuma exlebuhum fî 'ema*

*Herfî ji yek bûne fesl ger bibirî wan bi esl
Herfî dibit yek hetek xet ku nema nuqte ma*

26 Mela Ahmedê Cizîrî, *Dîwan*, werg. Osman Tunç, Weşanên Nûbihar, Stenbol 2008, s. 56-57.

27 Cizîrî, *Dîwan*, s. 154.

28 Doru, *Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 137-140.

29 Cizîrî, *Dîwan*, s. 242-243.

*Wehdetî mutleq Mela nûr e di qelban cela
Zor idi vê mes'elê ehle dilan şüphe ma*

Türkçesi:

Mest olup geçtim kendimden içince elinden bâdeyi
Ulaştı damla denize, bozulmadan deniz kaldı yine

Kulak asma avâm-ı nâsa, sakın etme bâdeyi terk
Gaflet içredir, kördür çoğu, eylemez bunu derk

Bir kaynaktan çıkmış harfleri asıllarına döndürsen eğer
Bir çizgi olur harfler, o da asla dönünce, sadece nokta kalır

Vahdet-i mutlak bir nûrdur Mela, tecelli eder gönüllerde
Şüphede kaldı gönül ehlinin çoğu bu meselede

Melayê Cizîrî'nin iç dünyasından manzum olarak dışa vuran hususlardan biri de Nûr-i Muhammedî düşüncesidir. İlk olarak Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö.283/896)'nin dile getirdiği ve sonraki, dönemlerde İbnü'l-Arabî ve Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1166) gibi büyük sûfilerin sistemleştirdiği³⁰ bu düşünce, tasavvufî çevrelerde yazılı olarak çokça kullanılmıştır. Bu nûrun cömertlik denizinin taşması ile ortaya çıktığını belirten Cizîrî'ye göre bütün varlıklar bu nûr sayesinde hayat bulur ve Tanrı'nın sıfatlarını içinde barındırdığı için de bunları varlık âlemine taşır.³¹

*Nûrê ji nura Ahmedê sirra sîfatên sermedi
D'ayîneya zatê xwe di keşfa kemalatê xwe da*

Nûr-i Ahmedî'den çıkan nur, sermedi sıfatların sırrıdır
Zatının aynasında görüp açığa vurdu kemâlâtının sırlarını³²

Şefaât konusunu da *Dîvân*'ında dile getiren Melayê Cizîrî, kendisini dünya zindanına hapsedilmiş bir esir olarak görmektedir. Melayê Cizîrî, bu esarettен kurtarması için Hz. Peygamber'den Allah katında şefaâtçi olmasını ister.³³

*Dilberê serdarê xûban ez nîzam agah heyê
D'heps û zindanê esîr û girtîyê dermande ye*

*Gitîyem mayi mdi hebsê kî gelo mehder bikit
Carekê navê me binit pur sewabek zede ye*

30 Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediye", *DİA*, XV, s. 179.

31 Doru, *Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 147.

32 Cizîrî, *Dîwan*, s. 38-39.

33 Cizîrî, *Dîwan*, s. 112-113.

Bilmem haberi var mı güzeller şahı sevgilinin bundan
Aciz ve çaresiz esirinin hapiste ve zindanda olduğundan

Hapiste mahpus kaldım acep kim şefaet eder bana
Çok sevaba geçer bir kez ansa adımı o sevgilinin yanında

B. Tasavvufî Kürt Edebiyatının Teşekkülü

Kürt sūfliliğinin kökleri İslam dünyasında tasavvufî hareketliliğin başladığı ilk dönemlere kadar uzanır. Tasavvuf ve tarikatların ortaya çıktığı günden beri çok sayıda Kürt âlim ve sūfisinin bu alanda isimlerinden bahsedilmektedir. Ne var ki, Melayê Cizîrî'ye gelinceye kadar eser telif eden Kürt sūflileri içinde Kürtçe yazarların sayısı çok azdır.

Kürtlerin İslam'dan sonra kendi dillerinde eser vermeye başlamaları ancak V./X. Asırda gerçekleşebilmiştir. Bu meyanda Baba Tahir-i Uryan (ö. 401/1010)'ın Kürtçe'nin Lorî lehçesinde kaleme aldığı rubaileri ile³⁴ Hakkârîli Abdussamed Babek (ö. 470/1078) ve Ali Harîrî'nin şiirleri Kürtçe olarak kaleme alınan ilk manzum çalışmalar içinde yer alır.³⁵ Bu çalışmalar yazıldıkları dönem itibariyle çok önemli adımlar olmakla beraber, Kürtler arasında güçlü bir tesir ortaya koyamamışlardır. XII. ve XIII. asırlarda Ebu'l-Berekât Hakkarî (ö. 605/1208) ve Şeyh Fahrî gibi şairlerin gayretleri³⁶ olmuşsa da toplumu kuşatıcı bir etkilerinden bahsedilemez. Bu nedenledir ki, Kürt edebiyatının başlangıç dönemi Miladi XV. ve XVI. asırlar olarak kabul edilir.³⁷ Şükrü Bitlisî (ö. 929 /1523)'nin Kürtçe şiirleri³⁸ bu dönemin eseridir. Şerefhan Bitlisî, bu dönemde bazı Kürt beyleri için kaleme alınan çok sayıda kasidenin halk arasında dilden dile dolaştığından bahsetmekle beraber³⁹ bu şairlerin kim olduğundan söz etmemektedir. İsmine yer verdiği ve Kürtçe *Dîvân*'ının bulunduğunu haber verdiği sūfî şair Emir Ya'kûb ez-Zerkî (ö. 987/1579)'nin⁴⁰ eseri de maalesef günümüze ulaşmamıştır.⁴¹

Tasavvufî Kürt edebiyatının teşekkül dönemi sonunda ortaya çıkan Melayê Cizîrî, tasavvufî düşüncüyü Kürtlerin yaşam kodlarına ve irfan anlayışına uygun olarak edebî bir dille ortaya koyarak bu alanda yeni bir dönemin kapılarını açmıştır. Melayê Cizîrî ile başlayan bu yeni dönem, sahip olduğu bazı hususiyetler

34 Baba Tahir-i Uryan, *Dubeyfî*, çev. Sabah Kara, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010, s. 10-153.

35 Haznedar, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, I, 203-307, II, 181-184; Amedî, *Hozanvânê Kurd*, s. 17-21, 221-242; Sağniç, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, s. 84-86; Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, s. 146-147, 181-182.

36 Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, s. 152.

37 Selefî, *Mu'cemu 'ş-şu'arâi'l-Kurd*, s. 28.

38 Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, s. 46.

39 Şerefhan Bitlisî, *Şerefnâme fi târihi 'd-düvel ve 'l-imârâti 'l-Kürdiyye*, (çev. Muhammed Ali Avnî), Dârû'z-zaman, Dimaşk 2006, I, 271.

40 Şerefhan Bitlisî, *Şerefnâme*, I, 238.

41 Selefî, *Mu'cemu 'ş-şu'arâi'l-Kurd*, s. 28

sebebiyle önceki asırlardan ayrılmaktadır. Öncelikle bu döneme şekil veren bazı siyasî, toplumsal ve kültürel faktörlerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı devletinin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'a karşı Çaldıran'da elde ettiği zafer, yaklaşık bir asır boyunca devam edecek sancılı bir sürecin ardından Anadolu ve Irak'ın sünî bölgelerinde egemenliğini pekiştirmesiyle sonuçlanmıştır.⁴² Bunun doğal bir sonucu olarak daha önce Yavuz Sultan Selim'le ittifak kuran Kürt beyleri, İran'ın siyasî nüfuzundan kurtularak Osmanlı egemenliğine girmişlerdir.⁴³ İran'ın bu bölgede hâkim olduğu dönemle karşılaştırıldığında, Osmanlı döneminde Kürt beylerine daha geniş yetkiler tanınmış ve yönetim bölgelerinde rahat hareket etme imkânı verilmiştir.⁴⁴ Bu durumun farkında olan Kürt beyleri toplumsal yapının güçlendirilmesi, ilim ve tasavvuf alanlarında ilerleme sağlanması için ilmiye ve sûfiyye sınıfına mensup şahsiyetleri istihdam etmiş ve onlar için yeni cami, medrese ve tekke inşasına girişmişlerdir. Bitlis'te Şerefhan (ö. 1005/1596)'ın yaptırdığı "Şerefiye Medresesi", İmadiye bölgesinde Kubat Han'ın inşa ettirdiği "Kubbehan Medresesi", Cizre'de "Medresa Sor(Kızıl Medrese)", Müküs'te⁴⁵ bulunan "Arvas Medresesi" ve daha birçokları, bu dönemin uygun siyasî ve toplumsal şartları sayesinde çok sayıda âlim ve mutasavvıfın yetiştiği eğitim merkezleridir.⁴⁶

Bu süreç Kürtler arasında kültürel alanda da gözle görülür bir değişimin yaşanmasını sağlamıştır. Daha önce baskın durumdaki Fars kültürü ile nefes alma imkânı bulamayan özellikle sınır bölgelerindeki Kürtlere, kendi kültürlerini daha rahat yaşama ve toplumun her alanında bunu hâkim kılma açısından önemli bir fırsat sunmuştur. XV ve XVI. asırlarda açılan çok sayıda medresede konuşulan dilin Kürtçe oluşu, Kürtçe şiirin de önünü açmış ve pek çok şair yetiştirmiştir.⁴⁷ Bu dönemde Kürt eliti medrese eğitiminde sözlü olarak kullandıkları Kürtçe'yi artık yazı diline de dönüştürmeye başlamışlardır. Dil alanında önce manzum eserlerle başlayan bu dönüşüm mensur eserlerle devam etmiştir. Medreselerde asırlardır devam eden Arapça dilbilgisi(Sarf ve Nahiv)'ni, Arapça şerh ve hâşiyelerle öğretmek yerine doğrudan Kürtçe öğretmek amacıyla Müküslü Ali Teremaxî'nin telif ettiği "Tesrîfa Kurmancî" (Kürtçe gramer kitabı) bu sahada yazılmış oldukça iddialı ve ciddi ilk çalışmalardan biridir.⁴⁸

42 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, II, 449.

43 Hammer, *Osmanlı Tarihi*, IV, 1083-1108; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, II, 472-477.

44 Cabir Doğan, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011/23, s. 34-39.

45 Günümüzde Van iline bağlı Bahçesaray ilçesinin eski adıdır.

46 Kürtlerin açtığı medreseler hakkında daha fazla bilgi için bk. Şakir Epözdemir, *Medreseyên Kurdistanê*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 19-153.

47 Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, s. 177.

48 Kurdo, *Tarixa Edebyeta Kurdi*, s. 16.

Melayê Cizîrî'nin bir müderris (Mela)⁴⁹ ve şair bir sûfi olarak damgasını vurduğu bu dönemde, kendisinin doğrudan müdahil olmadığı fakat süreci olumlu etkileyen ve hızlandıran diğer bir hadiseden de bahsedilmesi yerinde olacaktır. O da XVII. asrın ilk yarısında İslam dünyasında yaygın olan bazı tarikatların Kürtler arasında yoğunlaşan faaliyetleridir. Bu dönemde farklı tarikatların Anadolu'nun geneline yayılan faaliyetlerinden Kürtlerin yaşadığı bölgeler de etkilenmiştir. 17. asra kadar diğer tarikatların ciddi bir varlık gösteremedikleri için Kadiriyye tarikatının⁵⁰ tek başına üstlendiği tasavvufî misyona, Sühreverdiiyye,⁵¹ Halvetiyye,⁵² Nakşbendiiyye⁵³ ve Şaziliyye⁵⁴ tarikatları ortak olmuşlardır.

C. Tasavvufî Kürt Edebiyatının Gelişmesi

Melayê Cizîrî sadece tasavvufî Kürt edebiyatında değil genel olarak Kürt edebiyatının hemen her alanı için öncü ve örnek bir şair kabul edilir. Edebiyat alanında attığı cesur adımlar sayesinde o güne kadar Kürtler arasında tasavvuf edebiyatının başlıca dili olarak kullanılan Farsça'nın yanına Kürtçe'yi de eklemiştir. Cizîrî, Kürtçe'nin Arapça ve Farsça gibi iki güçlü dil karşısında ilim ve edebiyat sahasında kendine yer edinebilmesinin zorluğunun farkında olarak *Dîvân*'ını telif etmiştir. Onun, bu davranışıyla Kürt aydınlarının; Kürtçe'nin edebiyat alanında yeterli ve başarılı olamayacağı şeklindeki ön yargılarını yıkmayı başardığı söylenebilir.

-
- 49 Kürtler arasında Mela olarak telaffuz edilen kelime Farsça Molla kelimesinin karşılığıdır.
- 50 Kadiriyye tarikatı Kürtler arasında belli ailelerle temsil edilmiştir. Bu ailelerin başında Şehrezor bölgesi ile İran'ın Merivan, Bane ve Sine şehirlerinde tekkeleri bulunan Berzenciler, Hakkâri ve İran'ın Urmiye kentlerinde tekkeleri bulunan Nehrîler, Kerkük ve çevresinde Talabaniler, Van, Bitlis ve İstanbul'da etkili olan Arvasîler, Kuzey Irak'ta Duhok ve çevresinde etkili olan Birifkaniler en çok tanınanlardır. Bk. Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 35; Bruinessen, *Ağa, Şeyh Devlet*, s. 326-329; Mahmut Birifkani, *Birifkan Seyyidleri*, Ankara: Poyraz Ofset, 2011., s. 184-186.
- 51 Ahlat, Hakkari, Duhok bölgelerinde etkili olan Sühreverdî tarikatını temsil eden Ahlatî ailesi aslen Hemedan göçmeni olup Ahlat'taki ilk temsilcisi Seyyid Ahmed Lur Baba (ö. 715/1315)'dir. Bk. Seyyid Mahmut Birifkani, *Birifkan Seyyidleri*, s. 93.
- 52 Ahlatî ailesinden Şeyh Şemsüddin Ahlatî'nin Duhok, Musul ve Suriye'de temsil ettikleri Halvetiyye'nin Şehrezor bölgesindeki temsilcileri Berzencî ailesinden Baba Resul Berzencî ve ailesi olmuştur. Bk. Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li'-ş-şeyh Maruf el-Berzencî el-Kürdî*, (thk. Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadağî, Mahmûd Ahmed Muhammed, Muhammed Ömer Karadağî), Matbaatu'l-'ânî, Bağdat 1984, I, 18.
- 53 Kürtler arasında Nakşbendîliğin yayılması bu sırada Diyarbakır ve çevresinde Şeyh Mahmud Urmevî (ö. 1048/1638) daha sonraki dönemlerde ise Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid ve halifelerinin gayretleriyle gerçekleşmiştir. Bk. Abbas Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmîyyi'l-Kürdî*, Bağdat 1974, c. 2, sayı. 2, s. 182-219.
- 54 Şaziliyye tarikatının Kürtler arasında en çok bilindiği bölge İran'ın Merivan, Sine ve Kirmaşan şehirleridir. Buradaki il temsilcisi Şeyh Halid b. Hasan b. Ebi'l-Hasan eş-Şâzefî olduğu belirtilir. Kakû Zekerîyya Köyündeki Şazilî tekkesi tarikatın İran'daki en önemli merkezidir. Bk. Abdussamed Tûdâr, *Nûru'l-Envâr der Silsile-i Âl-i Athâr*, İntişârâtü Hüseyinî, Tahran 1369, s. 50-56; Müderris, Abdülkerim, *'Ulemâuna fi hidmeti'l-ilmî ve'd-dîn*, Dârü'l-Hürriyye, Bağdat 1983, s. 189.

Di î'cazê beyanê da suxen ger bête însafê

*Dizanit muxteser herkes Melê sihre îbaret kir*⁵⁵

Türkçesi: İ'câz-ı beyân hususunda eğer söz insafa gelse,

Mela'nın sözü nasıl sihirli hale getirdiğini herkes rahatlıkla anlar.

Melayê Cizîrî'nin Kürt şair ve sûfleri üzerindeki en büyük etkisi, henüz hayatta iken Feqiyê Teyrân ve İmadüddin Hakkârî gibi dili ve kalemi güçlü bazı şairlerin kendisini ziyaret ederek tecrübelerinden istifade etmelerinin yanında, kendisinden sonra gelen şair ve edebiyatçılara eserlerini Kürtçe olarak kaleme almaları hususunda örnek olmasıdır. Onun şiirlerinin Kürtler arasında yaygınlaşması ve ezberlenmesi diğer şairleri de harekete geçirmiş ve heyecanlandırmıştır. Melayê Cizîrî'nin çok uygun bir zamanda ve uygun bir vasatta attığı bu adım, Kürtlerin yaşadığı geniş coğrafyada onları çevreleyen Arap ve Fars kültürü ile XVI. asrın başından itibaren siyasî kader birlikteliğine karar verdikleri Osmanlı kültürünün etkisinde yetişen Kürt şair ve edebiyatçıları etkilemeyi başarmıştır. Melayê Cizîrî'nin yaşadığı Cizre bölgesinin, Anadolu, İran ve Irak'ın ortasında merkezi bir konumda bulunması, tasavvufî düşüncesini yansıtan şiirlerinin Kürtlerin büyük çoğunluğuna kısa sürede ulaşması açısından coğrafik bir avantaj sağladığı söylenebilir. Nitekim Melayê Cizîrî'nin şiirlerinin Diyarbakır, Bayezit, Tebriz, Şehrezor, İmadiye, Bağdat ve Şam'da yaşayan ve eli kalem tutan Kürt aydınlarını, eserlerinin hepsini olmasa da bir kısmını Kürtçe olarak kaleme alma hususunda etkilediği inkâr edilemez. Asya'nın batısına Nakşebendî-Müceddidiliği getiren ve hemen her milletten halifesi bulunan Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid'in Arapça ve Farsça yazdığı eserlerinin yanında Kürtçe şiir⁵⁶ ve *Akîda İmânê* adlı eserini⁵⁷ nesir tarzında kaleme aldığı görülmektedir.

Melayê Cizîrî'nin vefatından sonra önce Kürtçe'nin Kuzey Kurmanci lehçesini kullanan Anadolu, Suriye, Kuzey Irak, İran ve Azerbaycan Kürtleri, daha sonra Güney Kurmancisini kullanan Irak ve İran Kürtleri arasında giderek artan tasavvufî manzum eserler, tasavvufî Kürt edebiyatının gelişmesine önemli katkı sunmuşlardır. Melayê Cizîrî'nin şiirlerinin yayılmaya başladığı dönemde Van bölgesinde Feqiyê Teyrân adlı Kürt halk sûflisinin yazdığı şiirler ile Bayazıt Sancağı'nda Ahmedê Xânî'nin kaleme aldığı edebî eserler,⁵⁸ tabiri caizse Melayê

55 Ahmed Cezerî, *Dîvânü 'ş-şeyh Cezerî*, (m.y),(y.y),(t.y), s.52.

56 Divanındaki Kürtçe şiirler Goranice'dir. Bk. Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî, *Divan*, tercüme ve şerh: Abdulcebbar Kavak, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013, s. 717-744.

57 Mevlânâ Hâlid'in gayet sade bir dille kaleme aldığı bu Kürtçe eserini daha çok şehir hayatından uzak yarı göçebe yaşayan Kürtler için kaleme aldığı belirtilir. Bk. Kavak, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Akîde-i İman Adlı Eseri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/BÜİFD*, Bingöl 2013, C. I, Sayı: 2, s. 157-171.

58 Ahmedê Xânî, Melayê Cizîrî'den etkilenmekle beraber Mem û Zîn adlı eserini mesnevi tarzında kaleme alarak Kürt edebiyatı alanına farklı bir zenginlik katmıştır. O bu tarzıyla Melayê Cizîrî ile başlayan bu yeni dönemin taklid eserlerle sıradanlaşmasını önlediği gibi, bizzat kendi kaleme aldığı eserleriyle bu alanda çalışacak Kürt şair ve edebiyatçılarına örnek olmuştur.

Cizîrî'nin diktiği tasavvufî Kürt edebiyatı ağacına verilen can suyu mesabesinde-
dirler. Bu üç sûfî şair tasavvuf edebiyatının üç ayrı veçhesiyle Kürt toplumunda
saygın yerlerini almışlardır. Bu zaviyeden bakıldığında Anadolu'daki Türkler
arasında Hoca Ahmed Yesevî (ö. 561/1166)'nin yerini Kürtler arasında Ahmedê
Xânî alırken, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273)'nin yerini Melayê Cizîrî
ve Yunus Emre (ö. 720/1321)'nin yerini de Feqiyê Teyrân almıştır.

Melayê Cizîrî'nin Kürt toplumundaki etkisini sadece belli bir çevre ile sınır-
lamak doğru değildir. Osmanlı döneminde yerel yöneticilerden ilmiye sınıfına,
şair ve edebiyatçılardan sûfiyye sınıfına kadar geniş bir alanı etkilemiştir. O
dönem Anadolu ve Irak'ta Osmanlıya bağlı olarak hüküm süren Kürt beylerinin
de önemli bir kısmı divanlarındaki ilmî ve tasavvufî sohbetlerde Melayê Cizîrî'nin
şiiirlerine ve düşüncelerine yer verdikleri bilinmektedir. Bu idarecileri ziyarete ge-
len ilmiye sınıfına mensup bazı kişilerin hediye olarak Melayê Cizîrî'nin şiiirlerine
yaptıkları şerhleri takdim etmeleri Melayê Cizîrî'nin mazhar olduğu toplumsal
saygınlığı açıkça ortaya koymaktadır. Molla Cercis el-Erbîlî (ö. 1206/1791) bu
tür sûfilerden biridir. Molla Cercis, 1186/1772 senesinde İmadiye bölgesini zi-
yareti sırasında Melayê Cizîrî'nin *Hudûs* adlı kasidesine *el-Fethiye* adını verdiği
42 sayfalık bir şerh yazmış ve bu şerhi dönemin İmadiye beylerinden İbrahim
Paşa'nın oğlu İsmail Han'a hediye etmiştir.⁵⁹ Yine bazı Kürt beylerinin de bizzat
kendilerinin Melayê Cizîrî'nin bazı kasidelerini şerh ettirdikleri görülmektedir.
On dokuzuncu asrın en aktif Nakşebendî şeyhi olan Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid'in
halifelerinden Yahya Mizûrî (ö. 1252/1836), İmadiye beylerinden Zübeyir Paşa
(ö. 1235/1820)'nin talebi üzerine Melayê Cizîrî'nin *Muxbeçeyên Meyfiroş* adlı
gazelini 1222/1807 senesinde şerh etmiştir. Yahya Mizûrî'nin bu şerhini onun
vefatından sonra o dönem Hakkâri'yi yöneten Nurullah Bey Hükümeti'nin sek-
reteri olan oğlu Muhammed Salih Mizûrî 1259/1843'te istinsah etmiştir.⁶⁰

İdareci sınıfının dışında ilim ve edebiyat alanında mürekkep yalamış çok sa-
yıda Kürt entelektüeli de Melayê Cizîrî'den saygıyla bahsetmişlerdir. Kürtçe'nin
farklı lehçelerini konuşan ve yazan Kürt şair ve sûfilerinin hemen hepsi Melayê
Cizîrî'nin açtığı bu yolda onun üstünlüğünü ve dehasını kabul ederler. Bu yönüyle
Melayê Cizîrî, Klasik Kürt edebiyatında çok sayıda şair ve sufiye esin kaynağı
olmuştur. Ondan etkilenen şahsiyetler içinde Kürtçe'nin kuzey ve güney Kurman-
cisi ile yazan şahsiyetlerden Feqiyê Teyran, Ahmedê Xânî, Pertev Begê Hakkâri,
Mevlânâ Hâlid-i Şehrezorî, Abdurrahim Mevlevî, Osman Mahvî, Abdurrahim
Vefayî, Şeyh Ramazan, Şeyh Nureddin Birîfkanî, Şeyh Tâhâ Mâyî, Tayyar Paşa
Amêdî, Halid Beg, Halet, Molla Ahmed Nalbend, Abdusselam Nacî, Mahmud

59 Muhammed Ali Karadağî Molla Cercis el-Erbîlî'nin bu risalesinin Irak Yazma Eserler Kütüph -
nesi 43856 numarada kayıtlı olduğunu haber vermektedir. Bk. Muhammed Ali Karadağî, *İhyâu*
t'ar'îhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd min hilâli mahtûtâtihim, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2007, VII, 156.

60 Karadağî, *İhyâu t'ar'îhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, IV, 353-354.

Bilge, Hacı Kadir Koyî, Şeyh Tahir Şûşî, Seyyid Kadrî Cezerî, Cegerxwin, Mesud Mustafa Amêdî'nin⁶¹ isimleri sayılabilir.

Sûfî şairlerin büyük bir kısmının, dîvânlarında Melayê Cizîrî'nin kasidelerinden birine yahut birkaçına tahmis veya tasdis yazdıkları görülür. Bunun sebebi Melayê Cizîrî'ye duyulan saygı ve hayranlığın izharı ile beraber, şiirlerinin ilim ve tasavvuf çevrelerinde daha çok rağbet görmesini sağlamaktır. Bu şahsiyetler içinde şair Garîbî'den Şeyh Nureddin Birîfkanî'ye, Ramazan Cizîrî'den Seyyid Kadrî Cezerî'ye kadar çok sayıda şair ve sûfnin adı yer almaktadır.

Melayê Cizîrî'nin takipçileri arasında yer alan Şair Garîbî, 1234/1818'de Cizîrî'nin "çep û rast" diye biten gazeline bir tahmis yazmıştır.⁶² Bu gazelin ilk ve son beyitlerine Garîbî'nin yaptığı tahmisleri vermek istiyoruz.

Erkaman helqe ku bestin çep û rast

Efayan dil ji me gestin çep û rast

Me di dil xar şikestin çep û rast

Nergizên şeng û mestin çep û rast

Saqiyan cam di destin çep û rast

Bi Garîbî dil-i mesrur sifet

Reqsê serxûş ve mexmûr sifet

Mestiya bâdeyê engûr sifet

We Melê Ser Periya Hûrî sifet

Sed melek dest bi destin çep û rast

Kadiriye tarîkatı şeyhlerinden Nureddin Birîfkanî (ö. 1268/1851)'nin Melayê Cizîrî'nin "Qelbê me şuphê zêrî" adlı kasidesine yaptığı tahmisten iki kıta:⁶³

İksîrê cemala te ji dil reng û seda girt

Wê hüsne cemale ji xwe ra sîne xuca girt

Lew cevhere işqa me ji dil ta ser û pa girt

Qelbê me şuphê zêr û ji feyza te cela girt

Ma rûsiyeh û sıfîrî sifet renga sefa girt

Ayîneyê dil girtine sed cilve ji berqê

Saqî ji sefa daneme sed cameyê zewqê

Hetta ku me sotin dil û can herdu bi şewqê

Teşbihê cesed dil me dinêv ateşe işqê

Dê qelb û heqîqet bit û iksîrê homa girt⁶⁴

61 Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî*, s. 211.

62 Karadağî, *Ihyâu t'ar'îhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd*, V, 334-336.

63 Şêx Nureddînê Birîfkanî, *Zibanê Kurdî Dîwana Şêx Nureddînê Birîfkanî*, der: Zahid Birîfkanî, Ârâs Yayınları, Hevler 2002, s. 268.

64 Melayê Cizîrî'nin bu beyti Osman Tunç'un yaptığı çevirideki nüshada şöyle geçer:

"Teşbihê bi cedwel me di nêv ateşe işqê

Dil qelbê heqîqet bit û iksîrê hema girt" Bk. Cizîrî, *Dîwan*, s. 80.

Nakşebendî-Halidî şeyhlerinden Seyyid Kadrî Cizîrî (ö. 1381/1961)'nin Melayê Cizîrî'nin "Remzên te di canan" adlı gazeline yaptığı tahmisten iki kıta:⁶⁵

*Çeşmên te ne şîrîn bi me ra aver û naz in
Ger min te dî canan ne bi şer' û ne cevaz in
Der 'eynê heqîqet ji me ra melhemê raz in*

Remzên te canan ne bi endaze dirazin

Her yek bi hezar rengî rewanê me dixwazin

*Eşqa te bû risva kirim der mehfel û sûkan
Xemla te bû min dî bû li ber gerdena bûkan
Hubba te bû eqlê me gerand şuphê biçûkan*

Wan derbe li camê me wekî berq û birûskan

Tîrê te di canan ne tine sînegudaz in

Melayê Cizîrî'nin tasavvuf alanındaki maharetinin meyvesi olan *Dîvân*'ı, tasavvufî Kürt edebiyatında güçlü bir kaleme sahip olmak isteyenler için önemli bir örnek ve kaynak bir eser olmuştur. Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ını edebî sanatlarla süslemenin yanında kullandığı sade ve akıcı dil, bu eserini medrese ve tekkelerin kütüphane raflarına mahkûm olmaktan kurtarmış ve şiirleri dilden dile dolaşarak ezberlenmiştir. Abdurrahman Camî, Hafız Şîrâzî ve Şeyh Sa'dî'nin dünya çapındaki *dîvân*ları bile baştan sona ezberlenmezken, Kürtler arasında Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ını baştan sona ezberleyenlerin bulunması çok anlamlıdır. Molla Necmeddin, Hazrolu Molla Ramazan,⁶⁶ Molla Sadreddin Öztoprak, Molla Asım Yiğit⁶⁷ ve Molla Salih Çakay(Dihî) Melayê Cizîrî'nin kasidelerini ezberden okuyan kasîdebêjlerden sadece birkaçıdır.

Tasavvufî Kürt edebiyatında daha çok gazeli kullanan Melayê Cizîrî, edebî sanatlar konusunda oldukça zengin manzum bir repertuara sahiptir. Mecaz-ı Mürsel, istiâre, cinas ve tevriye'den, telmih, teşbih ve mübalağa'ya, tecâhul-i âriften hüsn-i ta'lîl'e kadar pek çok edebî sanatı kullanmıştır.⁶⁸ Medih ve hiciv gibi edebî türler ile deyişler *Dîvân*'ını süsleyen diğer yönleridir. Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ındaki bu edebî zenginlik, tasavvufî Kürt edebiyatının yaygınlaşmasında teşvik edici ve Kürtçe şiir yazacak şairlere güven verici bir özellik arz etmektedir.

Melayê Cizîrî'nin etkilediği çok sayıda Kürt şair ve sūfîsinin telif ettikleri *dîvân*lar, genelde Kürt edebiyatı özelde ise tasavvufî Kürt edebiyatının geniş bir arşive sahip olmasını sağlamışlardır. Günümüzde birçok resmi ve özel kü-

65 Seyyid Kadrî Cizîrî, *Dîwana Seyid Qedri Cizîrî*, haz: Tehsin İbrahim Dûskî, Çapxaneyê Xanî, Duhok 2009, s. 139.

66 Molla Necmeddin ve Hazrolu Molla Ramazan vefat etmişlerdir.

67 Turan, *Melayê Cizîrî*, s. 52.

68 Melayê Cizîrî'nin divanında yer verdiği edebî sanatlarla ilgili geniş bilgi için bk. Turan, *Melayê Cizîrî*, s. 92-182.

tüphanenin raflarını süsleyen onlarca tasavvufî dîvân, Kürdoloji enstitüleriyle ülkemizdeki Kürt Dili ve Edebiyatı bölümleri için zengin bir kaynak ve akademik çalışmalar için vazgeçilmez eserler olma özelliğini taşımaktadır.

Sonuç

Kürt edebiyatının öncüleri arasında yer alan Melayê Cizîrî, ilmî ve sûfî kimlikleriyle bir döneme damgasını vuran bir Nakşebendî tarîkatı mensubudur. Onun Nakşebendîlikle ilişkisine rağmen, uzun süreli bir tekke hayatından yahut postnişinliğinden bahsedilmez. Melayê Cizîrî daha çok müderris-sûfî kimliğiyle öne çıkmış ve bütün gayret ve himmetini, tasavvufî Kürt edebiyatının temel taşlarından birini oluşturacak *Dîvân*'ına hasretmiştir.

Melayê Cizîrî'yi tanımak için Cizre'ye gelen Feqiyê Teyrân gibi sûfiler ile farklı bölgelerde yaşayan ve onun şiirlerini okuma fırsatı bulan müderrisler, Cizîrî'nin tasavvufî düşüncesinden ve şiirlerindeki cezbedici üsluptan etkilenmişlerdir. Melayê Cizîrî ile onun düşünce ve tarzından etkilenen Kürt sûfiler ve müderrislerin oluşturduğu sinerji, Kürtler arasında tasavvufî hareketliliğin hızlanmasına ve Kürtçe tasavvufî eserlerin peş peşe kaleme alınmasına sebep olmuştur. Dahası sûfilerin kaleme aldığı Kürtçe eserler, ilmiye sınıfı arasında hüsn-i kabule mazhar olmuş ve bu eserlerden manzum olanlar, medreselerdeki talebeler tarafından okunup ezberlenmiştir.

Melayê Cizîrî, Kürt mutasavvıfların telif ettikleri edebî eserlerde dönemin etkin ve yaygın dili olduğu için kullandıkları Farsça'nın hâkimiyetini kırarak, Kürtlerin de kendi dillerinde eser telif edebileceklerini bizzat *Dîvân*'ıyla göstermiştir. Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ının yayılmasından sonra Kürtçe eser telifi hızlanmış ve çok sayıda ilmî ve edebî eser topluma kazandırılmıştır.

Kürtler arasında var olan ve XVII. asırda daha da yaygınlaşan tasavvufî faaliyetlerin medrese kültürüyle birlikte yürütülmesi, ayrıca tasavvufun düşünsel ve felsefî boyutlarının Kürtçe olarak ele alınması ve edebî bir formatta entelektüel çevre ve halka arz edilmesi, Melayê Cizîrî ve takipçilerinin Kürt sûfliğine yaptıkları önemli katkılardır.

Melayê Cizîrî'nin *Dîvân*'ının medrese ve halk arasında okunması ve okutulması Kürtlerin tasavvuf edebiyatına olan ilgisini ortaya koymaktadır. Bundan daha da önemlisi *Dîvân*'ı baştan sona ezberleyen mollalar çıkmış ve önemli toplantı ve sohbetlerin başlıca misafirleri arasında Melayê Cizîrî'nin şiirlerini ezberleyen kasîdebêj (kasidehân)ler yer almaya başlamışlardır. Bu kasîdebêjlerden bir kısmı hâlâ hayatta olup çeşitli vesilelerle bu geleneği devam ettirmektedirler.

Kaynakça

- Adak, Abdurrahman, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013.
- Alkış, Abdurrahim, *Melayê Cizîrî'nin Dîvânında Tasavvufî Mazmunlar*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014.
- Amedî, Sadık Bahaeddin, *Hozanvânêt Kurd*, Matbaatü'l-mecma'i'l-ilmîyyî'l-Irakî, Bağdat 1980.
- Azzâvî, Abbas, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmîyyî'l-Kürdî*, Bağdat 1974, c. 2, sayı. 2.
- Baba Tahir Uryan, *Dubeytî*, çev. Sabah Kara, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010.
- Bağdadî, Mevlânâ Hâlid, *Dîvân*, tercüme ve şerh: Abdulcebbar Kavak, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013.
- Bervârî, Muhammed Zeki, *el-Kurd ve'd-devletü'l-Osmâniyye*, Dâru'z-Zaman, Dimaşk 2009.
- Birifkani, Mahmut, *Birîfkan Seyyidleri*, Ankara: Poyraz Ofset, 2011.
- Birîfkanî, Şeyh Nureddîn, *Zibanê Kurdî Dîwana Şêx Nureddîne Birîfkanî*, der: Zahid Birîfkanî, Ârâs Yayınları, Hevler 2002.
- Bitlisî, Şerefhan, *Şerefnâme fi târîhi'd-düvel ve'l-imârâti'l-Kürdiyye*, çev. Muhammed Ali Avnî, tah. Yahya el-Haşşâb, Dâru'z-zaman, Dimaşk 2006.
- Bruinessen, *The Naqshbandî Order in 17th Century Kurdistan*, (Naqshbandis içinde), İstanbul 1990.
- _____, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (çev. Komisyon), İletişim Yayınları, İstanbul 1993
- el-Cezerî, Abdusselam, *Şerhu dîvani's-şeyhi'l-Cezerî*, (Düzenleme ve yorum: Tahsin İbrahim Duskî), Sipîrez Yayınları, Duhok 2004.
- el-Cezerî, Ahmed, *Dîvânü's-şeyh Cezerî*, (m.y),(y.y),(t.y).
- Cizîrî, Seyyid Kadrî, *Dîwana Seyid Qedrî Cizîrî*, haz: Tehsin İbrahim Dûskî, Çapxaneya Xanî, Duhok 2009.
- Doğan, Cabir, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011/23.
- Doru, Nesim, *Melayê Cizîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012.

- Epözdemir, Şakir, *Medrese-yên Kurdistanê*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015.
- Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985.
- Gülsüme Cemil Abdulvahid, *Kurdistan fî ahdi's-Sâsâniyyîn*, Matbaatu Vizâreti't-Terbiye, Hevler 2007, s. 49-50.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet -Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, (yy), (ts.).
- Haznedar, Ma'ruf, *Mêjûyê Edebê Kurdî*, Çaphane-i Ârâs, Hevler 2010.
- Hoşnav, Hakîm Ahmed, *el-Kurd ve bilâduhum inde'l-buldâniyyîn ve'r-rehhâleti'l-muslimîn*, Dâru'z-Zaman, Dimaşk 2009.
- Karadağî, Muhammed Ali, *İhyâu t'ar'îhi'l-'ulemâi'l-Ekrâd min hilâli mahtûtâtihim*, Çaphâne-i Ârâs, Hevler 2007.
- _____, *Devru'l-Umerâi'l-Babaniyyîn fî hidmeti's-sekâfeti'l-islamiyye min hilâli bekâyâ mektebetihim*, Hezarmird, Sayı: 24, 2004.
- Kavak, Abdulcebbar, "Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Akîde-i İman Adlı Eseri", *BÜİFD*, Bingöl 2013, C. I, Sayı: 2, s. 157-171.
- _____, "Melayê Cizîrî'nin Dîvân Şerhleri Arasında *el-İkdu'l-Cevherî fî Şerhi Dîvani's-Şeyhi'l-Cezerî* Adlı Eser", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/BÜİFD*, Bingöl 2013, C. I, Sayı: 1, ss. 53-67.
- Komisyon, *el-A'mâlu'l-kâmile li's-şeyh Maruf el-Berzenî el-Kürdî*, (thk. Baba Ali b. Şeyh Ömer Karadağî-Mahmûd Ahmed Muhammed-Muhammed Ömer Karadağî), Matbaatu'l-âni, Bağdat 1984.
- Kurdo, Qanate, *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, Öz-Ge Yayınları, Ankara 1992.
- el-Mâî, Enver, *el-Ekrâd fî Behdînân*, Matbaatu Hâwâr, Duhok 2011.
- Mikâil, Nayif Tahir, *eş-Şeyh el-Cezerî nehcuhu ve akîdetuhu min hilâli Dîvânihî's-şî'riyyi*, Sipîrêz Yayınları, Duhok 2005.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Özkan Matbaacılık, Ankara 1999.
- Raûf, İmad Abdüsselam, *el-Mu'cemu't-târîhî li İmâreti Behdînân*, Matbaatu Hacı Hâşim, Erbil 2011.
- Sadımî, M. Xalid, *Feqiyê Teyran*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2000.
- Sağniç, Feqî Hüseyin, *Dîroka Wêjeya Kurdî*, Weşanên Entîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 1992.
- es-Selefi- ed-Dûskî, Hamdi Abdülmecid, Tahsin İbrahim, *Mu'cemu's-Şu'arâi'l-Kurd*, Dâru Sipîrêz, Duhok 2008.
- Tenik, Ali, "Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar", *Kürtler Toplum ve Din*, Editörler: Adnan Demircan, Celil Abuzar, Metin Bozan, Nida Yayıncılık, İstanbul 2015.

Tûdâr, Abdussamed, *Nûru'l-Envâr der Silsile-i Âl-i Athâr*, İntişârâtü Hüseyinî, Tahran 1369.

Turan, Abdalbaki, *Melayê Cızîrî Divanı ve Şerhi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Yasmî, Gulam Mîrza Reşîd, *Kurd*, Çaphâne-i Nakş-i Cihân, Tahran 1369.

Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Zeki Bek, Mehmed Emin, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, (çev. Seyyide Kerimete), (haz. Muhammed Ali Avnî), Dâru'z-Zaman 2006.

ez-Zivingî, Molla Ahmed, *el-İkdu'l-cevherî fi şerhi divanı'ş-şeyhi'l-Cezerî* (Giriş Bölümü), Matbaatu Rafideyn, Kamışlı 1958.